

УДК 159.123.2:159.928.22:372.3

Ю. В. Паненкова

ЗАКОНОМІРНОСТІ АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та експериментально-діагностичного дослідження чинників адаптації обдарованих дітей в освітньому середовищі. Визначено закономірності адаптаційного процесу обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарованість, обдарована дитина, адаптація, чинники адаптації, профілі адаптованості, закономірності адаптації.

В статье представлены результаты теоретического анализа и экспериментально-диагностического исследования факторов адаптации одарённых детей в образовательной среде. Определены закономерности адаптационного процесса одарённых детей.

Ключевые слова: одарённость, одарённый ребёнок, адаптация, факторы адаптации, профили адаптированности, закономерности адаптации.

In article presents results of the theoretical analysis and experimental-diagnostic research factors of gifted children's adaptation in educational environment. The patterns of gifted children's adaptation process are determined.

Keywords: gift, gifted child, adaptation, factors of adaptation, adaptation profiled, patterns of adaptation.

Постановка проблеми. Психологічне діагностування обдарованості і чинників адаптації є важливою умовою запобігання дезадаптації обдарованих дітей та основою здійснення дієвої психологічної допомоги у подоланні їх дезадаптаційних станів. Результати діагностичного дослідження озброюють психолога знаннями про особливості, рівні функціонування та закономірності адаптаційних процесів обдарованих дітей в освітньому середовищі, вказуючи правильних напрямків в ідентифікації обдарованості та пошуку засобів психологічної допомоги дитячій обдарованій особистості.

У вітчизняній психологічній науці та практиці існує низка не вирішених питань, пов'язаних з ідентифікацією обдарованих дітей, діагностикою чинників адаптації обдарованих дітей та виявленням закономірностей їхньої адаптації в освітньому середовищі.

Мета публікації полягає в аналізі взаємозв'язків і взаємозалежностей між адаптованістю, домінантними особистісними рисами, самооцінкою, рефлексією та ціннісною свідомістю обдарованих дітей.

Теоретичний аналіз та результати дослідження проблеми. Аналіз наукової літератури з проблем обдарованості й адаптації особистості дає підставу вважати, що підходи до дослідження обдарованості та адаптації обдарованих дітей повинні будуватися на положенні про цілісність та інтегративність дитячої особистості, відповідати принципам і стандартам сучасної психологічної науки. При цьому важливо зазначити, що, хоча обдарованість дуже тісно пов'язана з рівнем розвитку здібностей, її не можна ототожнювати з рівнем розвитку однієї чи декількох здібностей. Обдарованість – це завжди системна якість, в якій інтегровані і пізнавальна, і емоційна, і особистісна сфери свідомості дитини. У випадку, наприклад, з інтелектуальною або академічною (навчальною) обдарованістю – це, як мінімум, єдність пізнавальної потреби, емоційної включеності, мотивації і здатності до регуляції своїх дій. Тому прояв і розвиток обдарованості нерозривно зв'язані з розвитком психофізіологічної, вольової, емоційної та інших сфер психіки дитини і з процесами її адаптації. У зв'язку з цим у різних дітей і в різному віці обдарованість виявляє себе по-різному і з більшим ступенем індивідуальності. На думку А.І.Грабовського, обдарованість у дитячому віці можна розглядати лише як потенціал психічного розвитку щодо наступних етапів життєвого шляху особистості. Тому краще вживати словосполучення «дитина з ознаками обдарованості» [2].

Ситуацію з виявленням ознак обдарованості дуже вдало характеризує відома вчена в галузі обдарованості Н.Б.Шумакова: «Існує велика кількість «переліку» основних ознак обдарованості, в яких відображаються особливості обдарованих дітей, які проявляються ними в їхньому реальному житті і діяльності. Як правило, наявність таких ознак можна оцінити в процесі спостереження за особливостями поведінки дитини. Складність полягає в тому, що самі ознаки обдарованості різноманітні і дуже залежать від соціокультурного середовища. Це породжує значні розбіжності в уявленнях про те, що повинно бути включене в «перелік» особливостей обдарованих дітей, а що ні, які ознаки обов'язково повинні проявлятися, а які ні. Найбільш продуктивною, на наш погляд, можна вважати таку позицію в цьому питанні, згідно якої наявність хоча б однієї із виділених ознак повинна привертати увагу спеціаліста і спонукати його до ретельного і тривалого аналізу конкретного випадку» [12].

Сучасний американський психолог Дж. Рензуллі вважає, що обдарованість визначають три основні характеристики [13]:

- пізнавальна мотивація;
- досить високий рівень інтелектуального розвитку;
- здатність до творчості (креативності).

При цьому зауважимо, що Дж. Рензуллі пропонує вважати обдарованими не тільки того, хто за трьома основними показниками перевищує однолітків, а й того, хто демонструє високий рівень хоча б за одним з них. На наш погляд, все це дуже важливо, оскільки з'являється можливість значно розширити контингент обдарованих порівняно з тим невеликим відсотком дітей, яких виявляють окремо за допомогою тестів інтелекту, креативності чи досягнень.

Необхідні об'єктивні критерії успішної ідентифікації обдарованих дітей та їхньої адаптації в умовах освітнього середовища. Як зауважує О.Л.Музика, навряд чи є продуктивною і взагалі можливою тестова ідентифікація обдарованості, що основана на вимірюванні окремих показників розвитку здібностей. Такі показники, як феноменальна пам'ять, висока креативність, високий інтелект можуть існувати за повної відсутності обдарованості. Природно, що виникає питання про критерії виявлення обдарованості. Значні досягнення в діяльності – ось чи не єдиний вагомий критерій розпізнавання обдарованості. Високими досягненнями вважають такі досягнення учнів, які різко виділяють їх з-поміж контактного оточення. Ідентифікаційними ознаками для обдарованості можна вважати такі об'єктивні показники, як перемоги на олімпіадах та конкурсах різного рівня. Тому сьогодні найпопулярнішим і найдієвішим методом виявлення і розвитку обдарованих дітей є проведення конкурсів різних рівнів. Адже конкурсна діяльність відкриває широкі можливості створення оптимальних умов для розпізнавання індивідуальних здібностей та розвитку вольових і комунікативних якостей обдарованої дитини. З психологічної точки зору важливим є те, що обдарована особистість завдяки своїм досягненням виділяється у контактній групі; обдарованість змінює соціальні стосунки і саму соціальну ситуацію розвитку особистості [4].

Психодіагностика обдарованості знаходиться в постійному пошуку новітніх підходів та технологій, які дали б змогу краще вирішувати проблеми вивчення феномену обдарованості. Продуктивними у роботі з обдарованими дітьми є моніторингові дослідження на різних рівнях та біографічний метод дослідження і розвитку здібностей. Так, провідні науковці з питань освітнього моніторингу О.Ляшенко і Т.Лукіна зазначають, що моніторинг у системі освіти є передусім системною процедурою, яка не обмежується контрольною функцією. Вона полягає не лише у відстеженні стану певного суб'єкта освітньої діяльності, а більше спрямована на з'ясування чинників, які потрібні для його розвитку, зміни ситуації тощо, що може призвести до подальших змін у розвитку особистості, зокрема обдарованої дитини [7; 8].

Опираючись на дані біографічного методу, на думку В.О.Моляко і О.Л.Музики, можна здійснити біографічний аналіз процесу становлення і розвитку обдарованості через:

- констатацію чимось вираженої обдарованості;
- виявлення принципово важливих та значущих періодів у житті обдарованої дитини та встановлення зв'язків між ними;
- вивчення особливостей макро– і мікросередовища обдарованої дитини та їх вплив на її творчу діяльність;
- вивчення індивідуального стилю творчої діяльності обдарованої дитини – його витоків, форм та особливостей прояву, реагування на різноманітні ускладнюючі умови, бар'єри, перешкоди;
- встановлення, наскільки це можливо, як впливає обдарованість досліджуваної дитини на її оточення, а оточення на обдарованість [4].

Опираючись на концептуальні моделі обдарованості Д.Б. Богоявленської, В.М. Дружиніна, О.І. Кульчицької, Н.С. Лейтеса, О.М. Матюшкіна, В.О. Моляко, Дж. Рензуллі, В.Д. Шадрикова, Н.Б. Шумакової [1; 3; 5; 6; 9; 10; 13; 11; 12], вважаємо, що поряд з отриманням широкої інформації про досліджуваних шляхом опитування і виявленням досягнень у діяльності, важливо дослідити такі ознаки обдарованості, як підвищену пізнавальну активність, кмітливість, творчість, що є показниками інтелектуального розвитку дітей, застосовуючи опитувальник визначення пізнавальної активності та шкільної мотивації Н.Г. Лусканової, тест кмітливості В.Д.Шадрикова, тест «Віддалені асоціації», невербальна модифікація тесту А.Медника.

Для діагностики адаптації обдарованих дітей нами використана методика А.В.Фурмана, основу якої становить тест-опитувальник «Наскільки адаптований Ти до життя?». Методика дає змогу дослідити адаптованість обдарованих дітей на всіх можливих рівнях її функціонування, охоплює все актуальне поле життєдіяльності дитини, визначає межі високої і низької адаптованості, сприятливі й несприятливі ситуації розгортання адаптаційних процесів, вказує на найважливіші напрямки функціонування Я-концепції особистості та програмує найкращі психосоціальні умови її розвитку залежно від того чи іншого психологічного портрета особистісної адаптованості.

Поглибленому психологічному аналізу підлягали різні рівні функціонування трьох видів адаптаційних процесів-показників дитячої особистості:

- 1) адаптованість (дуже висока, висока, середня, низька);
- 2) неадапованість (неочевидна (псевдоадапованість), очевидна);
- 3) дезадапованість (ситуативна, стійка очевидна, критична).

Для вирішення завдань дослідження чинників адаптації обдарованих дітей в освітньому середовищі ми створили комплекс психодіагностичних методик, релевантних меті і завданням дослідження, до якого ввійшли новітні і традиційні надійні й валідні методики. Це тестові і проєктивні методики, що є важливим і об'єктивно необхідним інструментом відстеження пристосованості обдарованої дитини в цілому, оскільки дає розгорнуту картину її взаємодії із соціумом. Серед них: проєктивні методики «Неіснуюча тварина» та «Малюнок людини», діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР) З.С.Карпенко, опитувальник для виявлення самооцінки Г.М.Казанцевої, рефлексивний опитувальник Т.П.Скрипкіної «Довіра до себе», методика Т.В.Дембо-С.Я.Рубінштейн, модифікована Ю.О.Бабаян для виявлення ціннісної свідомості.

Вибірка досліджуваних становила 109 обдарованих дітей 7 – 10-річного віку.

Як показали результати дослідження, показники пізнавальної активності, кмітливості і творчості є досить високими у обдарованих дітей. Так, за методикою Н.Г.Лусканової, високий рівень пізнавальної активності виявлено у 89 обдарованих дітей, що становить 82% від загальної кількості обдарованих дітей; середній рівень пізнавальної активності – у 16 обдарованих дітей, що становить 15% від загальної кількості обдарованих дітей; низький рівень пізнавальної активності – у 4 обдарованих дітей, що становить 3% від загальної кількості обдарованих дітей.

За методикою В.Д.Шадрикова, високий рівень кмітливості виявлено у 81 обдарованої дитини, що становить 75% від загальної кількості обдарованих дітей; середній рівень кмітливості – у 21 обдарованої дитини, що становить 19% від загальної кількості обдарованих дітей; низький рівень кмітливості – у 7 обдарованих дітей, що становить 6% від загальної кількості обдарованих дітей.

За методикою А.Медника, високий рівень творчості виявлено у 80 обдарованих дітей, що становить 74% від загальної кількості обдарованих дітей; середній рівень творчості – у 24 обдарованих дітей, що становить 22% від загальної кількості обдарованих дітей; низький рівень творчості – у 5 обдарованих дітей, що становить 4% від загальної кількості обдарованих дітей.

Табличні дані свідчать, що в адаптованих обдарованих дітей тривожність, імпульсивність, агресивність, замкнутість і невпевненість виражені слабо, і в незначній кількості дітей (низький рівень тривожності виявлено у 13% обдарованих дітей, середній рівень імпульсивності – у 1%, низький рівень імпульсивності – у 12%, середній рівень агресивності – у 2%, низький рівень агресивності – у 11%, низький рівень замкнутості – у 12%, низький рівень невпевненості – в 11%) (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісний розподіл обдарованих дітей за індивідуальними інваріантами розвитку адаптованості – рівнями тривожності, імпульсивності, агресивності, замкнутості, невпевненості (проєктивна методика «Неіснуюча тварина», проєктивна методика «Малюнок людини», ДВОР; у відсотках)(n = 109)

Обдаровані діти	Загальна кількість	Вад особистісного розвитку														
		Тривожність			Імпульсивність			Агресивність			Замкнутість			Невпевненість		
		Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Адаповані	86	-	-	12,8	-	1,2	11,6	-	2,3	10,5	-	-	11,6	-	-	10,5
Неадаповані	11	54,5	45,5	-	63,6	36,4	-	72,7	27,3	-	81,8	18,2	-	72,7	27,3	-
Дезадаповані	12	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-	100,0	-	-

У неадапованих обдарованих дітей (11) тривожність, імпульсивність, агресивність, замкнутість і невпевненість виражені досить сильно (високий рівень тривожності виявлено у 55% обдарованих дітей, середній рівень тривожності – у 45%, високий рівень імпульсивності – 64%, середній рівень імпульсивності – 36%, високий рівень агресивності – у 73%, середній рівень агресивності – у 27%, високий рівень замкнутості – у 82%, середній рівень замкнутості – у 18%, високий рівень невпевненості – у

73%, середній рівень невпевненості – у 23%) (табл. 1).

Усі дезадаптовані обдаровані діти (12) мають високий рівень тривожності (100%), високий рівень імпульсивності (100%), високий рівень агресивності (100%), високий рівень замкнутості (100%), високий рівень невпевненості (100%) (табл. 1). Яскраво ілюструють високу тривожність малюнки, виконані дітьми («Малюнок неіснуючої тварини», «Малюнок людини»), – це жирні лінії з натиском, затемнення фігури, штрихові лінії, зображення очей.

За результатами нашого дослідження, більшість адаптованих обдарованих дітей мають адекватну самооцінку (76%), добре розвинену рефлексію (63%) та сформовану ціннісну свідомість (75,6%). У всіх неадаптованих і дезадаптованих обдарованих дітей – низька самооцінка (100%), низький рівень рефлексії (100%) і ціннісної свідомості (100%) (табл. 2).

Таблиця 2

Кількісний розподіл обдарованих дітей за індивідуальними інваріантами розвитку самооцінки, рефлексії і ціннісної свідомості (опитувальник дослідження самооцінки Г.М.Казанцевої; рефлексивний опитувальник Т.П.Скрипкіної «Довіра до себе»; методика Т.В.Дембо-С.Я.Рубінштейн, модифікована Ю.О.Бабаян для виявлення ціннісної свідомості; у відсотках) (n = 109)

Обдаровані діти	Загальна кількість	Компоненти образу Я обдарованої дитини								
		Самооцінка			Рефлексія			Ціннісна свідомість		
		Висока	Адекватна	Низька	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Адаптовані	86	17,4	75,6	7,0	29,1	62,8	8,1	10,5	75,6	13,9
Неадаптовані	11	–	–	100,0	–	–	100,0	–	–	100,0
Дезадаптовані	12	–	–	100,0	–	–	100,0	–	–	100,0

У контексті означеної проблеми, за результатами дослідження ознак обдарованості (пізнавальна активність, кмітливість, творчість), релевантних позитивних і негативних особистісних рис (комунікативність, впевненість, тривожність, імпульсивність, агресивність), самооцінки, рефлексії, ціннісної свідомості, нами побудовано профілі адаптації обдарованих дітей (адаптованих, неадаптованих і дезадаптованих), (усереднені показники у відсотках за стандартними рівнями – низький, середній, високий) (рис. 1).

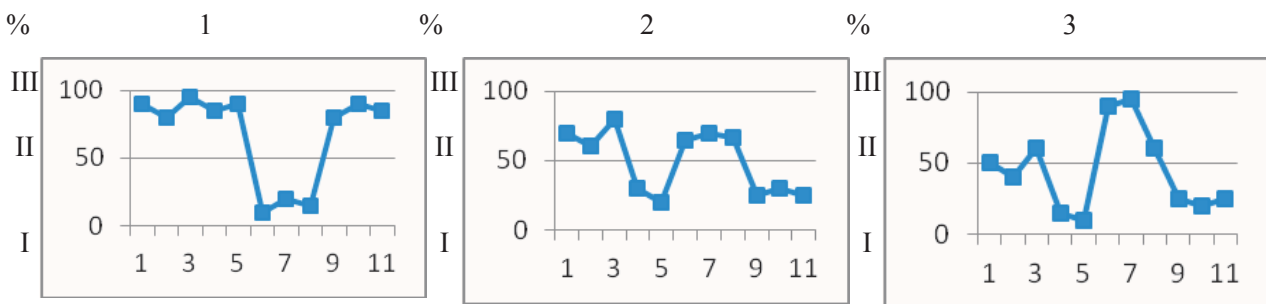

Рис. 1. Профілі адаптованості (усереднені показники у %) обдарованих дітей

Примітка: 1. На осі абсцис – показники адаптованості (за шкалами опитувальників): 1 – пізнавальна активність, 2 – кмітливість, 3 – творчість, 4 – комунікативність, 5 – впевненість, 6 – тривожність, 7 – імпульсивність, 8 – агресивність, 9 – самооцінка, 10 – рефлексія, 11 – ціннісна свідомість; на осі ординат – рівні показників адаптованості: I – низький рівень, II – середній рівень, III – високий рівень (у відсотках за стандартною рівневою шкалою: низький рівень – 0 – 39%, середній рівень – 40 – 79%, високий рівень – 80 – 100%).

2. Профілі: 1 – адаптовані обдаровані діти, 2 – неадаптовані обдаровані діти, 3 – дезадаптовані обдаровані діти.

Психологічний аналіз кожного профілю здійснювався у такій послідовності: 1) визначалися загальні показники адаптованих, неадаптованих і дезадаптованих обдарованих дітей за шкалами засто-

сованих тестів-опитувальників; 2) узагальнювалися і обчислювалися середньостатистичні показники адаптованих, неадапованих і дезадапованих обдарованих дітей за такими шкалами тестів-опитувальників: пізнавальна активність, кмітливість, творчість, комунікативність, впевненість, тривожність, імпульсивність, агресивність, самооцінка, рефлексія, ціннісна свідомість; 3) порівнювалися показники контрольної та експериментальної груп.

Як видно з графічного зображення (рис. 1), адаптовані обдаровані діти мають високу пізнавальну активність і творчість, достатньо кмітливі, комунікабельні і впевнені, у них адекватна самооцінка, добре розвинена рефлексія, сформована ціннісна свідомість, тривожність, імпульсивність і агресивність виражені слабо; неадаповані обдаровані діти проявляють пізнавальну активність і кмітливість, є творчими, проте замкнутими і невпевненими, мають низьку самооцінку та недостатньо сформовану рефлексію і ціннісну свідомість, тривожність, імпульсивність і агресивність досить сильно виражені; дезадаповані обдаровані діти проявляють пізнавальну активність, кмітливість і творчість, однак замкнуті і невпевнені, мають досить низьку самооцінку, несформовану рефлексію і ціннісну свідомість, є дуже тривожними і імпульсивними при помірній агресивності.

Виходячи з того, що дослідження адаптованості обдарованих дітей здійснювалося на основі методики А.В.Фурмана «Наскільки адаптований Ти до життя», нас цікавили взаємозв'язки і взаємозалежності між адаптованістю та змінними (пізнавальною активністю, кмітливостю, творчістю, комунікативністю, впевненістю, тривожністю, імпульсивністю, агресивністю, самооцінкою, рефлексією, ціннісною свідомістю) і між самими змінними. Кореляційні зв'язки нами були об'єднані за трьома групами досліджуваних обдарованих дітей: адаптованими, неадапованими, дезадапованими.

На основі кореляційного аналізу (коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона) та профілей адаптованості нами виявлені такі **закономірності** адаптації обдарованих дітей в освітньому середовищі:

– чим вищий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим вищими є їхня пізнавальна активність, кмітливість, творчість; а чим нижчий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим нижчі у них пізнавальна активність, кмітливість, творчість;

– чим вищий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим вищими є у них комунікативність і впевненість; а чим нижчий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим нижчі у них комунікативність і впевненість (домінує замкнутість і невпевненість);

– чим вищий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим нижчими у них є тривожність, імпульсивність, агресивність; а чим нижчий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим вищими є тривожність, імпульсивність, агресивність;

– чим вищий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим вищий у них рівень самооцінки, рефлексії, ціннісної свідомості; а чим нижчий рівень адаптованості обдарованих дітей, тим нижчий і рівень самооцінки, рефлексії, ціннісної свідомості;

– в адаптаційному процесі обдарованих дітей семантичну спорідненість утворюють: 1) пізнавальна активність, кмітливість, творчість; 2) комунікативність, впевненість; 3) тривожність, імпульсивність, агресивність; 4) самооцінка, рефлексія, ціннісна свідомість.

Література:

1. Боговяленская Д.Б. Рабочая концепция одарённости / Д.Б.Боговяленская // Вопр. психол. – 2004. – № 4. – С. 46-68.
2. Грабовский А.И. Виды детской одарённости / А.И.Грабовский // Обдарована дитина, 2004. – № 4. – С. 38-46.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н.Дружинин. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 368 с.
4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О.Моляко, О.Л.Музики. – Житомир: Рута, 2006. – 329 с.
5. Кульчицька О.І. Соціальне середовище у розвитку обдарованості / О.І.Кульчицька // Обдарована дитина, 2004. – №8. – С. 2-9.
6. Лейтес Н.С. О признаках детской одарённости / Н.С.Лейтес // Вопр. психол. – 2003. – № 4. – С. 13-19.
7. Лукіна Т. Види моніторингових досліджень / Т.Лукіна // Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи. – К.: КІС, 2004. – С. 40-47.
8. Ляшенко О. Концептуальні засади моніторингу якості освіти / О.Ляшенко // Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи. – К.: КІС, 2004. – С. 21-28.
9. Матюшкин А.М. Загадки одарённости. Проблемы практической диагностики / А.М.Матюшкин. – М.: «Школа-Пресс», 1993. – 128 с.
10. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одарённости / В.А.Моляко // Вопр. психол. – 1994. – № 5. – С. 86-95.
11. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д.Шадриков. – М.: Логос, 1996. – 216 с.
12. Шумакова Н.Б. Обучение и развитие одарённых детей в школе / Н.Б.Шумакова // Учителю об одарённых детях. – М.: Просвещение, 1997. – С. 203-233.
13. Renzulli J.S. What makes giftedness? Reexamining a definition / J.S.Renzulli // Phi Delta Kappan, November 1978, 60. – P. 180-184.